

راهکارهای امیدافزایی در جامعه

علی خونچمن*

مقدمه

امروز در شرایطی به سر می‌بریم که اوضاع اقتصادی جهان به علت‌های مختلفی همچون جنگ روسیه و اوکراین دچار بحران و مشکلاتی شده است. اوضاع اقتصادی جمهوری اسلامی ایران نیز افزون بر مسائل جهانی، تحریم‌های ظالمانه آمریکا و برخی مسائل منطقه‌ای نابسامان شده است. دشمنان با سوءاستفاده از این فرصت، تمام سعی و تلاش خود را برای ایجاد یأس و ناامیدی در میان مردم ایران و به‌ویژه جوانان به کار برده است؛ از همین روست که مقام معظم رهبری علیه‌السلام فرموده است: «سیاست تبلیغی و رسانه‌ای دشمن و فعال‌ترین برنامه‌های آن، مایوس‌سازی مردم و حتی مسئولان و مدیران ما از آینده است. خبرهای دروغ، تحلیل‌های مغرضانه، وارونه‌نشان دادن واقعیت‌ها ...، برنامه‌های همیشگی هزاران رسانه صوتی و تصویری و اینترنتی دشمنان ملت ایران است. شما جوانان باید ... در خود و دیگران نهال امید به آینده را پرورش دهید. ترس و نومیدی را از خود و دیگران برانید». ^۱ از این رو امید، عاملی برای استواری نظام اجتماعی و عامل حرکت و تلاش انسان است. این نوشتار به امید اجتماعی و راهکارهای افزایش آن می‌پردازد.

تعریف امید

امید در لغت به معانی آرزو، رجاء، چشم‌داشت، انتظار، اعتماد و استوار، ^۲ اشتیاق یا تمایل به

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی.

۱. بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران.

<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>

۲. محمد معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۲۵۶.

روی دادن یا انجام امری همراه با آرزوی تحقق آن، توقع و انتظار روی دادن امری خوشایند، آنچه یا آنکه باعث خشنودی و پشت‌گرمی است و نیز به معنای تکیه‌گاه آمده است. در مقابل امید، یأس، ناامیدی و بیم داشتن قرار دارد.^۱ منظور از امید در این نوشتار، افکار، باورها و عواطف مثبت و حرکت‌بخش و رفتاری سازگار با آن‌هاست.

اهمیت و بایستگی امید

جامعه امیدوار، به جلو می‌نگرد و آینده را روشن‌تر از حال می‌بیند. بنابراین امید، بزرگ‌ترین سرمایه اجتماعی یک ملت است. امید اجتماعی، سرمایه‌ای است که به کمک آن می‌توان از وضع کنونی به آینده بهتری رسید. امید، پشتوانه محکمی برای حرکت اجتماعی در جهت غلبه بر مشکلات است و باعث می‌شود انسان با شوق و انگیزه بیشتر تلاش کند.^۲ در روایات از امید به عنوان رحمت الهی یاد شده است؛ چنانکه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «الْأَمَلُ رَحْمَةٌ لِأُمَّتِي وَ لَوْ لَا الْأَمَلُ مَا رَضَعَتْ وَالِدَةٌ وَلَدَهَا وَلَا عَرَسَ غَارِسٌ شَجْرًا»^۳ امید و آرزو، رحمتی برای امت من است. اگر آرزو نبود، هیچ مادری فرزندش را شیر نمی‌داد و هیچ باغبانی درختی نمی‌نشاند». گر نبودی میل و امید شجر کی نشاندی باغبان بیخ شجر؟^۴

امام علی عَلِيٌّ امید را موجب انس و آرامش دانسته و فرموده است: «الْأَمَلُ رَفِيقٌ مُؤْنِسٌ»^۵ آرزو، رفیقی همدم است». در مقابل ناامیدی، گناه کبیره‌ای است که انسان را منزوی می‌کند، چنانکه امام صادق عَلِيٌّ فرموده است: «مِنْ أَكْبَرِ الْكَبَائِرِ عِنْدَ اللَّهِ الْيَأْسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ وَالْقُنُوطُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ»^۶ از بزرگ‌ترین گناهان کبیره نزد خدا، یأس از روح‌الله و ناامیدی از رحمت و نیکی خداست». در روایتی منقول از حضرت مسیح عَلَيْهِ السَّلَامُ آمده است که آن حضرت فرمود:

پیرمردی را مشغول کار کردن روی زمین کشاورزی دیدم. از خدا خواستم امید را از او بگیرد. ناگهان متوجه شدم پیرمرد کار را رها کرد و روی زمین دراز کشید. بعد از لحظه‌ای از خدا خواستم امید را دوباره در او زنده کند، ناگاه دیدم دوباره به کار خود

۱. حسن انوری و همکاران، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۲۲۲.

۲. مرتضی مطهری پور و مسعود آذربایجانی، «ساختار معنایی امید در آیات قرآن کریم»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تفسیری، ص ۶۰.

۳. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۱۷۴.

۴. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر چهارم، بیت ۵۲۳.

۵. علی بن محمد لیلی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۳۰.

۶. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۷۲.

مشغول شد. از او سؤال کردم چه شد بعد از ترک کردن کار، دوباره به سوی آن برگشتی. او در پاسخ گفت: مشغول کار بودم. ناگهان بر قلبم خطور کرد که تا کی کار کنم، در حالی که پیرمرد ناتوانی گشته‌ام؛ از این رو کارم را رها کردم و دراز کشیدم. ناگهان با خود فکر کردم که هر اندازه هم از عمرم باقی بماند، باز به معاش نیازمندم؛ به این علت دوباره به کار مشغول شدم.^۱

بنابراین امید، ابزار حرکت و پیشرفت است؛ از همین روست که مقام معظم رهبری علیه السلام در این باره فرموده است:

امید، مهم‌ترین ابزار پیشرفت است و دشمن روی این متمرکز شده؛ دشمن از همه توان دارد استفاده می‌کند برای القای ناامیدی، برای القای بن‌بست. یک جوانی هم که با مسائل دنیا آشنا نیست، گاهی می‌بیند تحت تأثیر قرار می‌گیرد؛ او هم مأیوس می‌شود. وقتی مأیوس شد، کار نمی‌کند. پیشرفت احتیاج دارد به امید. دشمن روی امید ملت ایران متمرکز است. این امکانات گسترده‌ای که دشمن به کار گرفته، این رسانه‌ها، این ماهواره‌ها، این فضای مجازی عجیب و غریب، این تلویزیون‌های مزدور مأجور، همه این‌ها برای این است که این امید را در مردم بکشند.^۲

دشمن و دنباله‌روهای آن در داخل، در پی ایجاد یأس در مردم هستند. آن‌ها با بزرگ کردن نقص‌ها و کوچک جلوه دادن پیشرفت‌ها و با تعبیری مانند «فایده‌ای ندارد»، «به جایی نمی‌رسیم»، «چه کار می‌خواهیم بکنیم»، «ما نمی‌توانیم کاری کنیم» و ... به دنبال مأیوس کردن مردم هستند؛ اما مردم عزیز و امیدوار ایران اسلامی با قبول برخی کمبودها و نقص‌ها، معتقدند همان‌گونه که در جاهای مختلفی مانند صنایع موشکی و نظامی توانمند شدیم، در موارد دیگری مانند مشکلات اقتصادی نیز می‌توانیم نقایص را برطرف کنیم و به جایگاه برتر برسیم. مقام معظم رهبری علیه السلام امیدآفرینی را یکی از شاخصه‌های ایران دوستی دانسته و فرموده است: یکی از علائم و شاخصه‌های ایران دوستی شما این است که امیدآفرینی کنید. اگر یأس‌آفرینی کردید، نمی‌توانید بگویید ایران دوستید. شاخص عمده ایران‌ستیزی، یأس‌آفرینی است، امیدسوزی است، القای ناتوانی است، القای بن‌بست است؛ این‌ها

۱. عباس قمی، سفینه البحار، ص ۱۲۱.

۲. بیانات در دیدار مردم اصفهان، ۱۴۰۱/۰۸/۲۸.

شاخصهای ایران‌ستیزی است. ... شما نویسنده، شما شاعر، شما عالم، شما روحانی، ایران را دوست دارید، ایران اسلامی را دوست دارید، خیلی خوب، باید امیدآفرینی کنید.... مشکل ما با دنیای استکبار عبارت است از اینکه ما داریم پیشرفت میکنیم و اراده داریم که پیشرفت کنیم و او پیشرفت ما را به ضرر خودش میداند؛ این عمده‌ی چالش ما [است]. ایران اسلامی از نظر آمریکا و از نظر دولتهای استکباری و مانند اینها نباید پیشرفت بکند. ما هم در مقابل میگوییم: ایران اسلامی برای اعلای کلمه‌ی اسلام باید پیشرفت کند.^۱

راهکارهای امیدافزایی

برای ایجاد و افزایش امید در جامعه و تقویت سرمایه اجتماعی، راه‌های متعددی بیان شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱. تقویت ایمان و دینداری

باور به اینکه خداوندی وجود دارد که ناظر بر بندگان خویش است و آنها را دوست دارد و با قدرت لایزال خود می‌تواند به آنها مدد برساند، تا حد زیادی موجب افزایش سلامت روانی از جمله افزایش میزان امیدواری می‌شود. این امر در معنابخشی به زندگی، امیدواری و احساس امنیت خاطر، تأثیر بسزایی دارد و مانند سپری در مقابل ناامیدی عمل می‌کند. انسان‌هایی که به خدا ایمان دارند، ناامیدی را به خود راه نمی‌دهند و شکست در مسیر حرکت، هیچ‌گاه موجب توقف آنها نمی‌شود. آنها در سایه امید، شکست‌ها را به موفقیت آینده تبدیل می‌کنند. امام علی علیه السلام درباره امید به خدا فرموده است: «اجْعَلُوا كُلَّ رَجَائِكُمْ لِلَّهِ وَ لَا تَرْجُوهُ أَحَدًا سِوَاهُ فَإِنَّهُ مَا رَجَا أَحَدٌ غَيْرَ اللَّهِ إِلَّا خَابَ»^۲ تمام امید خود را برای خدای سبحان بگردانید و به کسی غیر از او امید نداشته باشید که هر کس به غیر خدا امید بندد، ناامید شود. وقتی ایمان به صورت کامل در دل انسان مستقر شود، شخص افزون بر توجه به عبودیت و عبادت خدا، به افراد جامعه نیز توجه خواهد کرد تا نیازهای افراد جامعه را برطرف و کاستی‌های زندگی‌شان را به قدر میسر برطرف کند. بدین ترتیب در پرتو ایمان به خدا، انگیزه روانی فرد و افراد جامعه در بُعد اصلاحات فردی و

۱. همان.

۲. علی بن محمد لثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۹۰.

اجتماعی افزایش می‌یابد.^۱

قرآن امیدواری را موهبت الهی به مؤمنان دانسته و با مقایسه میان مؤمنان و کفار به مسلمانان وعده داده است که هم شما از طرف دشمن به رنج می‌افتید و هم دشمن از طرف شما به رنج می‌افتد و از این جهت مساوی هستید، اما برتری امیدبخش جبهه شما در مقابل دشمن، این است که خدا به شما وعده پیروزی داده است؛ در حالی که همواره به جبهه مخالف شما وعده هلاکت و انقراض داده است: «وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا»^۲ و در راه تعقیب دشمن (هرگز) سست نشوید؛ (زیرا) اگر شما درد و رنج می‌بینید، آن‌ها نیز همانند شما درد و رنج می‌بینند، ولی شما امیدی از خدا دارید که آن‌ها ندارند و خداوند، دانا و حکیم است».

تاریخ گواهی می‌دهد که بسیاری از وعده‌های الهی به مؤمنان و ستمدیدگان محقق شده است. همراهی خدا با «مؤمنان حاضر در صحنه» با صراحت بر زبان حضرت موسی علیه السلام جاری شده است. آنگاه که حضرت موسی علیه السلام و همراهانش تحت تعقیب فرعون و در آستانه غرق در رود نیل بودند، همراهانش وحشت‌زده شدند و به موسی علیه السلام گفتند: «الان یا غرق می‌شویم و یا دستگیر». حضرت موسی علیه السلام به آن‌ها فرمود: «قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ»^۳ گفت: چنین نیست. قطعاً پروردگرم با من است و مرا هدایت خواهد کرد». در این لحظه آب شکافته شد و آن‌ها به سلامت از رود نیل عبور کردند. بنابراین ایمان به خدا و تحقق وعده‌های او، گام اول امیدواری است.

اگر سلطان ما را بنده باشی همه گریند و تو در خنده باشی^۴

۲. توکل

آیات و روایات همواره بر این اصل مهم تأکید کرده‌اند که آدمی باید در همه فراز و نشیب‌های زندگی به خدا توکل کند؛ زیرا سختی‌ها و گرفتاری‌های آدمی با توکل بر خدا برطرف خواهد شد. سرگذشت انبیای الهی، گواه این مطلب است که اعتقاد راستین به خدا و توکل به او در

۱. مرتضی مطهری پور و مسعود آذربایجانی، «ساختار معنایی امید در آیات قرآن کریم»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تفسیری، ص ۶۹.

۲. نساء: ۱۰۴.

۳. شعراء: ۶۲؛ ر.ک: فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۲۹۷.

۴. جلال‌الدین محمد بلخی، کلیات شمس تبریزی، غزلیات، غزل شماره ۲۶۵۳.

مشکلات، روحیه امید و هدفمندی را در انسان‌ها بالا می‌برد و آن‌ها را به سعادت و پیروزی نزدیک می‌کند. با توکل به خدا، آدمی به منبع قدرتی بی‌پایان پیوند می‌خورد و بدین گونه، دشواری‌ها و نگرانی‌ها در نظرش کوچک و ناچیز می‌شود. اگر انسان انقطاع از خلق و امید به خالق داشته باشد، باید تنها او را به عنوان وکیل در زندگی انتخاب نماید و بر مسبب‌الاسباب اعتماد کند؛ چنانکه در حدیث قدسی آمده است: «لَا قُطْعَنَ كُلِّ مُؤْمِلٍ مِنَ النَّاسِ غَيْرِي بِالْيَأْسِ؛^۱ من قطعاً امید آن کسی را که به غیر من امید ببندد، قطع خواهم کرد». هنگامی که این اعتماد صورت گرفت، امید و آرامش ایجاد می‌شود: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ؛^۲ و هر کس بر خدا توکل کند، کفایت امرش را می‌نماید».

۳. کار و تلاش

آیات بسیاری در قرآن درباره کار و تلاش و ارزش و اهمیت آن سخن گفته است. کار و کوشش، ابزار افزایش امید است. وقتی انسان به فعالیتی مشغول می‌شود و نتایج آن را مشاهده می‌کند، امیدوار می‌شود و همین امید او را به کار بیشتر سوق می‌دهد. نقش فعالیت و کار و تلاش دانشمندان هسته‌ای و موشکی ما در امیدافزایی ملت عزیز ایران را می‌توان به روشنی مشاهده کرد. اگر همه دولتمردان جمهوری اسلامی ایران در هر بخشی که مشغول به خدمت هستند، این‌گونه به کار و فعالیت پردازند و مشکلات را بر طرف کنند؛ قطعاً گام بلندی را برای امیدآفرینی خواهند داشت؛ چنانکه خداوند فرموده است: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى».^۳ نگاه امیدبخش به آینده، مرهون سعی و تلاش است.

۴. یادآوری الطاف الهی

یکی از اموری که مؤمن را امیدوار می‌کند، یادآوری الطاف پیشین خداست. فرد امیدوار باور دارد که خدای سبحان همه امور را تدارک می‌بیند؛ از این رو هنگامی که انسان به الطاف گذشته می‌نگرد، امیدوار به الطاف آینده خواهد شد؛ چنانکه در این آیه به آن اشاره شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا؛^۴ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! نعمت خدا را بر خود به یاد آورید،

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۲۱۵.

۲. طلاق: ۳.

۳. نجم: ۳۹.

۴. احزاب: ۹؛ ر.ک: سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۲۸۴.

آن‌گاه که لشکریانی به سراغتان آمدند، ولی ما تبدادی (سخت) و لشکریانی که آن‌ها را نمی‌دیدید؛ بر آنان فرستادیم و خداوند به آنچه انجام می‌دهید، بیناست».

ملت عزیز و انقلابی ایران اسلامی بارها و بارها شاهد نصرت الهی بوده‌اند. هشت دفاع مقدس، حمله آمریکا به ایران و معجزه طبس، شکست فشار حداکثری ایالات متحده، شکست فتنه‌های متعددی که دشمنان تدارک دیده بودند و ...، بیانگر آن است که دست خداوند بالای سر این ملت عزیز قرار دارد و اگر مردم صبر و شکیبایی و مجاهدت کنند، ان‌شاءالله ظفر در همه زمینه‌ها به‌ویژه در زمینه اقتصادی نیز حاصل خواهد شد. البته مراد از صبر در اینجا، همان تبیین مقام معظم رهبری علیه‌السلام است که فرمود:

صبر یعنی ایستادگی کردن، مقاومت کردن، محاسبات درست خود را و محاسبات دقیق خود را با خدعه‌گری دشمن تغییر ندادن؛ صبر یعنی پیگیری اهدافی که برای خودمان ترسیم کرده‌ایم. صبر یعنی با روحیه حرکت کردن و ادامه دادن. این، معنای صبر است. اگر چنانچه این ثابت قدم بودن و مقاومت کردن، با عقل و تدبیر و مشورت همراه شود - هم‌چنانکه در قرآن هست «أمرهم شوریٰ بینهٔم» - قطعاً پیروزی نصیب خواهد شد.^۱

۵. انفاق و ایثار مؤمنانه

یکی از روش‌های امیدافزایی در جامعه، گسترش فرهنگ انفاق و ایثار در جامعه است. در زمان بیماری همه‌گیر کرونا، ملت ایران شاهد ایثار مؤمنانه بودند که بسیاری از مشکلات ناشی از بیکاری و تعطیلی کسب و کار را پوشش داد و نور امید را در قلوب مردم زنده کرد. این انفاق و ایثار مؤمنانه مردم ایران عزیز را در زمان زلزله و سیل نیز شاهد بوده‌ایم. این فرهنگ باید در دوران پسا کرونا نیز تقویت و نهادیه شود تا کسانی که در عرصه‌های مختلف دچار مشکل هستند، مشکلات‌شان برطرف شود و برای همیشه امید به زندگی در دلشان پرفروغ باشد. اهمیت ایثار مؤمنانه تا آنجاست که خداوند فرموده است: «إِنَّ الَّذِينَ ... أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ نُّبَوِّرَ»^۲ کسانی که ایمان آورده‌اند ... و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم، پنهان و آشکار انفاق می‌کنند؛ تجارتی (پرسود و) بی‌زیان و خالی از کساد را امید دارند». خداوند در آیه

۱. سخنرانی نوروزی خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳.

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=45227>

۲. فاطر: ۲۹.

دیگری فرموده است: «وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»^۱ و هر چیزی را (در راه او) انفاق کنید، عوض آن را می دهد (و جای آن را پر می کند) و او بهترین روزی دهندگان است».

۶. تقویت فرهنگ مهدویت

یکی دیگر از راهکاری تأثیرگذار در افزایش امید در جامعه، نهادینه سازی فرهنگ انتظار است؛ زیرا آموزه مهدویت، آینده ای روشن را پیش روی جامعه قرار می دهد و بر جهان پر از امید و عدل تأکید دارد. شهید مطهری در این زمینه نوشته است: «فقط یک ایمان معنوی، ایمان به "امدادهای غیبی" و اینکه "جهان را صاحبی باشد خدا نام" لازم است که این بدینی ها را زایل و به خوشبینی تبدیل کند و بگوید بر عکس، سعادت بشریت، رفاه و کمال بشریت، زندگی انسانی و زندگی مقرون به عدل و آزادی و امن و خوشی بشر در آینده است و انتظار بشر را می کشد».^۲ بر این اساس امید به ظهور حضرت مهدی علیه السلام، امیدساز است: «بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۳

در دعای افتتاح ظهور امام عصر علیه السلام، مایه امید معرفی شده است: «اللَّهُمَّ وَصَلِّ عَلَيَّ وَوَلِيَّ أَمْرِكَ الْقَائِمِ الْمُؤَمَّلِ وَالْعَدْلِ الْمُتَنْتَظِرِ»^۴ خدایا درود فرست بر ولی امرت که قیام کننده و مایه امید و آرزو و عادل مورد انتظار است». در فراز دیگری از این دعا آمده است: «وَبَلَّغْنَا بِهِ مِنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ آمَالَنَا»^۵ و در دنیا و آخرت به وسیله او ما را به آرزوی مان برسان». رهبر فرزانه انقلاب نیز فرموده است:

نیمه شعبان، مظهر امید به آینده است؛ یعنی همه امیدهایی که ما به چیزی پیدا می کنیم، ممکن است بشود، ممکن است نشود؛ اما امید به اصلاح نهایی به وسیله ولی مطلق حضرت حق، حضرت صاحب الزمان علیه السلام، امید غیرقابل تخلف است. «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَعْدَ اللَّهِ الَّذِي ضَمِنَهُ»؛ وعده تضمین شده خداست؛ «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْعَلَمُ الْمَنْصُوبُ وَالْعِلْمُ الْمَصْبُوبُ وَالْعَوْتُ وَالرَّحْمَةُ الْوَاسِعَةُ وَعَدَاءٌ غَيْرَ

۱. سبأ: ۳۹؛ ر.ک: ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۸، ص ۱۱۱.

۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۳، ص ۳۶۱.

۳. هود: ۸۶.

۴. محمد بن حسن طوسی، مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، ج ۲، ص ۵۸۰.

۵. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۶، ص ۳۱۸.

۶. علی بن موسی ابن طاووس، اقبال الاعمال، ج ۱، ص ۶۰.

مَكْذُوب»؛ این وعده تخلف‌ناپذیر الهی است.^۱

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، اقبال الاعمال، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۹ق.
۲. انوری، حسن و همکاران، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر مهارت، ۱۳۸۲ش.
۳. بلخی، جلال‌الدین محمد، کلیات شمس تبریزی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ اول، تهران: راد، ۱۳۷۵ش.
۴. _____، مثنوی معنوی، تصحیح رینولد نیکلسون، چاپ دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تصحیح مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ق.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ چهارم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
۸. طوسی، محمد بن حسن، مصباح‌المتجهد و سلاح‌المتعبد، چاپ اول، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ق.
۹. قمی، عباس، سفینه‌البحار، بیروت: انتشارات دارالاسوه للطباعة و النشر، ۱۴۲۲ق.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: اسوه، ۱۳۷۹ش.
۱۱. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون‌الحکم و المواعظ، تهران: مؤسسه‌البعثه، ۱۳۸۷ق.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تصحیح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۳. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، قم: نشر صدرا، [بی‌تا].
۱۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، چاپ ۲۳، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۵ش.

۱. بیانات در دیدار کارگران، ۱۳۹۷/۰۲/۱۰.

۱۵. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.

مقالات و سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای دامنه‌ای.
۲. مطهری‌پور، مرتضی و مسعود آذربایجانی، «ساختار معنایی امید در آیات قرآن کریم»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۶، ص ۸۰-۵۹.